

LEKSIKOLOGIYA BO‘LIMINI O‘QITISH METODIKASI.

*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universitetining
Farg‘ona filiali akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi*

Parpiyeva Shohsanam Olimovna

*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universitetining
Farg‘ona filiali akademik litseyi fransuz tili fani o‘qituvchisi*

Xolbekova Sayyoraxon Amanjonovna

Annotatsiya: «Leksikologiya» bo‘limini o‘qitishda o‘quvchilarni aqliy faoliyat usullariga o‘rgatish. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoit maktab ta’limi oldiga mustaqil fikrlay oladigan, har qanday o‘quv qiyinchiliklarini mustaqil yenga oladigan shaxsni tarbiyalashni bosh vazifalardan biri qilib qo‘ydi. Ona tili ta’limi oldida turgan bu asosiy vazifa o‘quvchilarda aqliy faoliyat ko‘rsatishni, kuzatish, taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish kabi aqliy faoliyat usullaridan unumli foydalana olishni talab etadi. Mazkur maqola orqali aynan aqliy faoliyat usullariga tayanib leksikologiya bo‘limini o‘qitish xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Kuzatish, taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish, aqliy faoliyat usullari, o‘quvchi, leksikologiya, gaplar qurish.

Aqliy faoliyat usullariga o‘rgatish, avvalo, o‘quvchini ta’lim jarayonining subyektini (faol ishlovchisi)ga aylantirishni taqozo etadi. O‘quvchi ta’lim jarayonining faol ishlovchisiga aylansagina, u til hodisalarini kuzatib, taqqoslab, ular o‘rtasidagi o‘xshash va farqli tomonlarni aniqlaydi, muayyan belgilariga qarab guruhlariga ajratadi. Har bir guruhni qanday qilib mustaqil davom ettirish mumkinligini anglab etadi, shaxsiy kuzatishlarga asoslanib, hukm va xulosalar chiqara oladi. O‘quvchini ta’lim jarayonining subyektiga aylanishi, o‘qituvchini bu jarayondan chetda qoldirmaydi, aksincha, uning ta’sirini kuchaytiradi. Bu murakkab jarayonda o‘qituvchi nafaqat nazoratchi, balki tashki- lotchiga, bevosita o‘quvchi faoliyatining boshqaruvchisiga aylanadi.

Kuzatish, taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish o‘zaro chambarchas bog‘langan shunday aqliy faoliyat usullariki, ta’lim jarayoni ulaming barchasini zaruriyatga aylantiradi. Ayni vaqtda bu faoliyat usullarining birortasi e’tibordan chetda qolsa, ikkinchisi ko‘zlangan natijani bermaydi. Til hodisalarini taqqoslash uchun ularni diqqat bilan kuzata olmoq, guruhlash uchun qiyoslay olmoq, xulosa va hukmlar chiqarmoq uchun kuzatilgan, qiyoslangan va guruhlanganlarni umumlashtira olmoq talab etiladi.

«Leksikologiya»ning tekshirish obyektini tushunishda berilgan so‘zlarni (masalan, ko‘k, daftar, ko‘p, chiroyli, yozmoq, baland, bino, ko‘tarilmoq, o‘nta, qush

uchmoqva h.k.) ifodalab kelgan ma'nosiga qarab: narsa-buyum, belgi-xususiyat. miqdor va harakatni anglatgan so'zlar guruhiga ajratish, bu guruhlarni mustaqil davom ettirib, so'zlarning ma'nolarini sharhlash ijobiy natija ko'rsatadi. «So'zning o'z va ko'chma ma'nolari» mavzusini o'rganishda ham o'qituvchi o'quvchilarning aqliy faoliyat usullariga tayanib ish ko'radi. O'quvchilar oltin, temir, kumush singari moddama'dan nomlarining asl ma'nosini yaxshi bilishadi. Ulardan bu so'zlarni o'z ma'nosida va ko'chma ma'noda qo'llab, so'z birikmalari hosil qilish (masalan, *oltin bosh*, *oltin kuzva* h.k.) talab etiladi. Shundan so'ng qiyoslash usulidan foydalanib, ular o'z va ko'chma ma'noli so'zlar singari guruhlarga ajratiladi va «so'zning o'z ma'nosi» hamda «so'zning ko'chma ma'nosi» singari tushunchalarga o'quvchilar tomonidan mustaqil ravishda ta'rif chiqariladi.

Berilgan so'zlarni o'z va ko'chma ma'noda qo'llab gaplar tuzish, o'qilgan badiiy asarlardan parchalar tanlab, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni aniqlash, hayvon nomlari, o'simlik nomlari yoki qarindosh-urug'chilikni ifodalovchi nomlarni ko'chma ma'noda qo'llab gaplar qurish va matnlar yaratish singari ijodiy-amaliy ishlar ham o'quvchilarning fikrlash faoliyatiga tayanib bajariladi. Ona tilidan har bir mashg'ulot til hodisalarining tahlili bilan boshlanib, matn yaratish bilan yakunlanishi kerak. Bu imkoniyat, ayniqsa, leksikologiyani o'rganishda benihoya katta. O'quvchilar «so'zning o'z va ko'chma ma'nolari» xususida umumlashma hosil qilishgach, ulardan «Bozorda», «Avtobusda» singari mavzularda matnlar yaratish, qarindosh-unig'chilikka oid nomlarni ko'chma ma'noda qo'llash talab etiladi.

«Ma'nodosh so'zlar» mavzusini o'rganish ham o'quvchilarni fikrlashga undash orqali boshlanadi. Bu jarayonni samarali tashkil etish uchun berilgan gaplardagi ajratilgan so'zlarni shu ma'noni ifodalovchi boshqa so'zlar bilan almashtirish (masalan, Toshkentimiz *chiroyli* shahar - Toshkentimiz *go'zal* shahar - Toshkentimiz *ko'rkam* shahar va h.k.), so'zlarini ma'no yaqinligiga ko'ra guruhlash (masalan, *abadiy-mangu-toabad-umrbod*), berilgan gaplardagi har bir so'zni birin-ketin uning ma'nodoshi bilan almashtirib, mazmunan yaqin, shaklan boshqa xil gaplar hosil qilish hamda ma'no farqlarini tushuntirish singari fikrlash faoliyatiga asoslangan mustaqil ish turlaridan foydalanishni maqsadga muvofiq deb bilamiz. Ayniqsa, so'zning ijobiy va salbiy bo'yog'i gap ma'nosiga qay darajada ta'sir etishini o'quvchiga anglatish uchun avval kuzatish va so'ng qiyoslash usulidan foydalaniladi. Masalan, «Bola bu gapga kulib qo'ydi» jumlasidagi «*kulib qo'ydi*» birikmasi «*tabassum qilib qo'ydi*», «*tirjayib qo'ydi*» birikmalari bilan almashtirilsa, gap mazmunida ma'lum darajada yoki keskin o'zgarish yuz beradi. Gapning hosil bo'lgan bu shakllari o'zaro qiyoslanib, ma'nodagi farq aniqlanadi.

Berilgan murojaat so'z birikmalari qatorini davom ettirish ham o'quvchilar so'z boyligini oshirishda o'ta muhimdir. Agar ularga «*Mehribon onajonim*» yoki «*Aziz otajonim*» singari murojaat so'z birikmalari berilgan bo'lsa, bu birikmalarning har biri

«*mushfiq validam, mehribon onazorim, uyqusiz tunlar hamdamim, oq sut bergan azizim, hayot bergan farishtam*» yoki «*tabarruk qiblagohim, ka'bai maqsudim, egilmas pushtipanohim, padari buzrukvorim, toji sarvarim*» singarilar bilan davom ettiriladi. Bu o' rinda sinf zukkolariga qatorlami mustaqil ravishda davom ettirish, qolganlariga esa aralash holda berilgan murojaat so'z birikmalarini ma'no yaqinligiga ko'ra guruhlash topshiriladi.

O'quvchilar nutqining sinonim so'zlarga qashshoqligi sababli, ular uchun mo'ljallangan maxsus «Sinonim so'zlammg izohll lug'ati» daftarini tashkil etish hamda doimiy ravishda bu lug'atni to'ldirib borishni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

«Ma'nodosh so'zlar» mavzusi o'rganilgandan keyin shu mavzu bilan chambarchas bog'liq holda so'zlarda ma'noning darajalanishi, frazeologik birliklar va tasviriy ifodalar mavzularini o'tish jarayonida ham aqliy faoliyat usullaridan foydalaniladi.

So'zlarda ma'no darajalanishi (gradonomiya) har jihatdan ma'nodosh so'zlarga yaqin turadi. Chunki har bir gradonomik qatorda muayyan so'z o'zidan keyingi so'zlar bilan sinonimik munosabatga kirishishi mumkin. Masalan, *tiy, xona, oddiy darajadagi so'z sanalsa, kapa, katalak, kulba, hujra* singari so'zlarda ma'no yuqoridan pastga qarab darajalangan. Aksincha, *qasr, saroy, koshonasingari* so'zlarda esa ma'no pastdan yuqoriga qarab darajalanib borgan. Bu so'zlaming barchasi bir gradonomik qatomi tashkil etadi. Shuni nazarda tutib, so'zlarning bu xususiyati haqida mazkur mavzuni o'rganishda ma'lumot beriladi.

«Uyadosh so'zlar» mavzusini o'rganish qatorlarga ajratib berilgan so'zlarni o'qib, bu qatorlar nima asosida birlashayotgani haqida hukm chiqarish bilan boshlanadi. O'quvchilar umumiy ma'noli so'zlaming xususiy ma'nolari berilgan qatorlami (masalan, *daraxt: archa - qaym - qayrag'och-tol-terak-majmmtol-mirzaterak-chinor-qarag'ay - gujum; yurmoq: yugurmoq-chopmoq-elmoq-emaklamoq — siljimoq — sudralmoq...*) kuzatib, bu so'zlar bir uyaga yoki bir umumiy ma'no ostida birlashayotganligini aniqlaydilar.

Keyingi bosqichda bu ish o'quvchilar tomonidan mustaqil ravishda bajarilishi mumkin. Chunonchi, mevali daraxtlar, ko'katlar, uy hayvonlari, poliz ekinlari, bosh kiyimlari, yashash joylari, bilmoq, bermoq, olmoq singari umumiy ma'noli so'zlaming uyadoshlarini aniqlash shular jumlasidandir. O'quvchilaming o'zi yashab turgan joydagi keng tarqalgan uzum, qovun, olmalaming turlarini atovchi uyadoshlarini topishlari ham yuqoridagi ishlar sirasiga kiradi.

Kuzatish va guruhlashdan umumlashma hosil qilishga o'tiladi. O'qituvchi o'quvchilardan shu bajarilgan ishlar va oldin egallangan bilimlarga asoslangan holda uyadosh so'zlarga ta'rif berishni so'raydi. Ular bir uyaga mansub bo'lgan yoki bir turdagi predmet, belgi, harakatni atab kelgan so'zlaming uyadosh so'zlar ekanligi xususida umumlashma hosil qiladilar.

Har bir o‘quvchi uyadosh so‘zlami bilishi, ayniqsa, matn yaratish uchun o‘ta muhimligini tushunib etmog‘i kerak. Chunki gullaming turlarini atovchi so‘zlami bilmay turib, «Gulzorda» mavzusida yoki qovunning uyadoshlarini bilmay «Polizda» mavzuida matn yaratish mumkin emas.

Uyadosh so‘zlar nutq uchun nodir ma’no va ifodalar xazinasini sanaladi. Har bir o‘quvchi bu boylikni to‘ldirishi uchun muttasil o‘qib - o‘rganmog‘i kerak.

«Zid ma’noli so‘zlar», «Shakldosh so‘zlar», «Atamalar», «Tarixiy so‘zlar» singari mavzularni o‘rganishda ham o‘qituvchi til hodisalarini kuzatish, taqqoslash, guruhlash, umumlashma hosil qilish singari aqliy faoliyat usullaridan unumli foydalanadi.

Xullas, «Leksikologiya» bo‘limiga oid har bir mashg‘ulot o‘quvchilarning aqliy faoliyatini ishga solishga undashi lozim. Shunday qilingandagina o‘quvchi ta‘lim jarayonining subyekti (faol ishlovchisi) bo‘la oladi. Bu yo‘l bilan egallangan bilimlar, shubhasiz, o‘quvchining «shaxsiy mulkiga» aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Bobomurodova A. Ona tili ta‘limi jarayonida o‘yin-topishmoqlardan foydalanish. T. : Musiqa. 2009.
2. A. G‘ulomov. Ona tili o‘qitish prinsiplari va metodlari. - T.: „O‘qituvchi“, 1992.
3. A. Zunnunov va boshq. Adabiyot o‘qitish metodikasi. — T.: „O‘qituvchi“, 1992.
4. Rafiyev A. , G‘ulomova N. Ona tili . T. , —Sharq, 2013.
5. Golish L. V. , Fayzullayeva D. M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T. , —Iqtisodiyot, 2012.
6. Ahmadaliyeva G. H. et al. YARIMO‘TKAZGICH MODDALAR VA ULARNING XARAKTERISTIKALARI //Евразийский журнал академических исследований. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 91-93.
7. N.Abdullayeva. O‘zbek va turk tillaridagi –mi yuklamasining qiyosiy talqini. O‘zbek tili va adabiyoti, 2014 – yil, 5 – son.